

NŪDIENOS ŽEMAIČIŲ SAKMĖ: TARP ANEKDOTO IR SIAUBO ISTORIJOS

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – pasakojamoji tautosaka, 2004–2007 m. užrašyta Salantų, Vieکشnių, Židikų ir Ylakių apylinkėse vykusių Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tautosakos ekspedicijų metu¹.

Darbo tikslas – nustatyti naujausius tradicinių folklorinių naratyvų, vadinamųjų mitologinių sakmių, pokyčius ir raidos tendencijas bei apibrėžti besikristalizuojantį naują pasakojamosios tautosakos žanrą – antisakmę.

Tyrimo metodai – aprašomasis, interpretacinis ir pateikimo analizė².

Žodžiai raktai: lietuvių tautosaka, liaudies pasakojimas, sakmė, antisakmė, tradicija, memoratas, pateikimas, pateikėjas.

Įvadinės pastabos

Vis didesnę pastaruoju metu folkloro ekspedicijose užrašomos pasakojamosios tautosakos dalį sudaro gana savotiški naratyvai, iš pažiūros turintys bent keletą tradicinių folkloro žanrų požymių: paprastai pradedami sekti kaip klasikinės mitologinės sakmės, šie pasakojimai netrukus išvirsta nelyginant savo priešybe, darosi vis panašesni į anekdotus ar tam tikras siaubo istorijas, o neretai užbaigiami dar ir savotiškais pamoralizavimais ar pagraudenimais, skirtais paaiškinti populiarių liaudies tikėjimų nepagrįstumą, žalingumą ir pan. Tokio pobūdžio pasakojimų labai gausu, jie sekami gyvai ir gana noriai, dažnai – paties pateikėjo iniciatyva, o ne užrašinėtojo prašymu. Tuo tarpu tradicinių mitologinių sakmių – apie kaukus, laumes, vaiduoklius, numirėlius, velnius ir pan. – nors irgi dar iki šiol prisimenama ir įstengiama pasekti, bet jų kaskart vis mažėja, dažnai pateikėjai jas pasakoja nenoriai, apeliuodami į vyresniųjų, dabar jau mirusių, kartų patirtį ir pasakojimus. Sykiu vis

¹ Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja visiems šių ekspedicijų dalyviams, maloniai leidusiems pasinaudoti jų užrašyta medžiaga ir pasidalijusiems savo išpūdžiais bei pastebėjimais apie žemaičių pasakotojus.

² Pateikimo analizė (angl. *performer-centered study*) – liaudies pasakojimų tyrėjos Lindos Dégh išstobulintas metodas, pagrįstas dideliu dėmesiu pasakojimų pateikimui, jų pateikėjams ir bendruomenėms, kuriose tie pasakojimai gyvuoja ir plinta (žr. Dégh 1995).

labiau bandoma net ir tokius senolių pasakojimus savaip permąstyti, pakomentuoti, remiantis sava išmintimi bei žiniomis, pateikti savą, racionalistinį sakmės siužetą ar kai kurių įvykių paaiškinimą. Labai smarkiai nyksta ir ankstesnių tyrinėtojų įvardytas neva pamatinis tradicinės mitologinės sakmės bruožas – pasakotojo tikėjimas pasakojamų įvykių tikrumu (plačiau žr. Būgienė 2003: 110). Šis kriterijus dar galioja tikrai kai kuriems memoratams – t. y. tais atvejais, kai pasakojama istorija grindžiama asmenine ar iš pirmų lūpų girdėta labai artimo žmogaus patirtimi. O kai perpasakojama kokia nors iš vyresnės kartos paveldėta sakmė, dažniausiai užrašinėtojas būna priverstas tenkintis „išvargtu“ žodiniu jos kevalu, vargais negalais atmintyje atkrapštytu siužetu, o jau apie kokį nors tradicinei sakmei būdingą dekorą – išpūdingą, šiurpą keliantį įtaigumą – nėra ko nė kalbėti.

Kyla klausimas: kas būdingiausia tokiems naujoviškiems sakmių tipo pasakojimams? Ar tai – visiškai naujas darinys, ar tiesiog populiarėjanti tradicinio liaudies pasakojimo forma, gyvavusi nuo seniausių laikų, kaip ir pati tradicinė mitologinė sakmė? Ar čia turime reikalą tik su sakmės žanro atmaina, o gal jau galime kalbėti apie besirandantį naują žanrą? Tada kaip šį žanrą derėtų pavadinti? Į šiuos ir kitus klausimus bandysime ieškoti atsakymo, žvelgdami į naujausius pastarųjų metų Žemaitijoje vykusių ekspedicijų užrašytus tekstus.

Tradiciniai sakmių siužetai – primirštos senienos ar įkvėpimo šaltinis?

Ekspedicijų metu bendraujant su Žemaitijos žmonėmis pastebėta, jog toli gražu ne visi tradicinių mitologinių sakmių siužetai šiame krašte bent apylygiai žinomi ir mėgstami pasakoti. Nors daugelis pateikėjų vis padejuoja, kad šiais laikais senųjų mitinių personažų – velnių, laumių, kaukų – jau nebelikę, esą žemė pašventinta, žmonės jais nebetikį ir pan., vis dėlto kai kurios teminės sakmių grupės atrodo gajesnės, išlieka ilgiau ir turi daugiau įvairių interpretacijų už kitas. Tarkim, iš sakmių apie laumes Žemaitijoje (kaip ir apskritai Lietuvoje) bene gyvybingiausias ir populiariausias yra siužetas apie laumių globojamą ir apdovanojamą netyčia palaukėje pamirštą vargingos moters kūdikį, o žiauriai nuskriaudžiamą – tyčia paliktą turtuolės vaiką (BLPK 3691: „Laumės ir kūdikis“; plg. Kerbelytė 2002: 167). Šiomet Židikų apylinkėse irgi pavyko užfiksuoti ne vieną tokios sakmės variantą, kartais – net su itin archajiškais dainuojamaisiais intarpais. Antai puikios pateikėjos Cecilijos Girtienės (g. 1920) sekamoje sakmėje laumės taip čiūčiuoja vaikėlį: „Čiūčiuolėl, užmirštulėl, čiūčiuolėl, užmirštulėl...“ (LTRF md 195/8/). Kitos pasakotojos – Valerijos Milvydienės (g. 1926) iš Ylakių seniūnijos Skliaustės kaimo – lūpose tema apie laumių sūpuojamus vaikus plėtojama jau kiek kitaip: pasak jos, laumės į aukles eidavusios, pačios pas žmones išsprašydavusios, juk reikėdavę joms ką nors veikti – „be darba negal būtė“ (LTRF cd 173/9/). Toliau moteris svarsto, kad jos tikriausiai ir savų vaikų turėjusios, nes „kėtāp būt išnykusias“ (LTRF cd 173/21/). Taigi akivaizdu, kad talentingiems pasakotojams itin maga savaip perkurti jiems žinomus tradicinius pasakojimus, priduriant savų varijavimų ar pamąstymų. Bet tai įmanoma tik tada, jei pasakojimo tema žmogui tebeatrodo įdomi, aktuali. Kitaip

pasakojimas paprasčiausiai pamirštas arba – geriausiu atveju – atmintyje išsaugomas vien iš pagarbos tam asmeniui, iš kurio jis kadaise girdėtas. Antai kone visą idomios pasakotojos Zitos Ubienės (g. 1936) iš Židikų seniūnijos Ukrainų miestelio senosios tautosakos repertuarą sudaro jos „babūnelės“ pasakojimai. Pasak su šia moterimi bendravusios tautosakos rinkėjos Irenos Žilienės, pateikėja vis pabrėždavusi, esą taip „babūnelė sakė“, „kaip čia ta babūnelė sakė“ ir pan. Užrašinėtojai susidaręs išpūdis, kad savo pasakojamas istorijas moteris laikanti „babūnelės“ laikų dalyku, pati tartum likdama nuo viso to nuošalyje: jos gyvenime to jau nebuvo. „Babūnelės“ pasakotas sakmes prisimena labai gerai, bet kai apie tai kalba, apimdavo jausmas, kad ji ne pasakoja, o perpasakoja kažkieno žodžius. Ji vertina tuos tekstus, tą informaciją: prideda savo pamąstymus apie tai, tiki ar ne, kodėl taip buvo, o dabar nėra“, – apibendrina toliau I. Žilienė³. Ši pastaba gana tiksliai nusako tipiską dabartinę senųjų mitologinių sakmių sekėjų situaciją ir labai dažną jų požiūrį, su kuriuo tolydžio tenka susidurti sakmes užrašinėjant⁴.

Iš kitų tradicinių sakmių siužetų Žemaitijoje dar labai populiarūs įvairiausių žanrų požymių įgyjantys naratyvai apie užkeiktus (užkastus, degančius) pinigus ir bandymus juos iškasti (dažniausiai pasitaikantis pasakotojų komentaras: „Jė nier žadėta, neėškasi“ – LTRF md 195/41/); taip pat – ne tik tai mitine, bet neretai – ir socialine tematika pasižymintys tekstai apie aitvarus – kaukus („Kėtkart būdava kažėkuoks kauks... Juk saka: baguotam vels ir i košė terš“ – LTRF md 195/55/). Teisybė, pastarųjų dviejų grupių siužetus irgi linkstama racionalizuoti ar kitaip sumoderninti.

Dar viena ypač mėgstama sakmiškų žemaičių naratyvų grupė – pasakojimai apie nekrikštytas „dūšeles“, prašančias krikšto (vis priduriant savotiškas instrukcijas, kaip tokiais atvejais derėję elgtis, pvz.: „Reikėjo paklausti, kuom nori būti – Jone-liu ar Onele? Ta dūšėlė atsakydavo. Reikėjo vesti prie vandens ir kryžiškai užmest vandens <...>. Tada atstoja“, bei patikinant, neva „seniau visi mokėjo krikštyt“ – LTRF md 198/5/). Prie šių pasakojimų šliejasi ir itin gausiai užrašytos sakmės – tiek tradiciniai siužetai, tiek asmenine patirtimi grįsti memoratai – apie žmonių matytas vaikščiojančias švieses – „žiburėlius“. Jie taip pat dažniausiai laikyti nekrikštytomis vėlėmis arba tiesiog – vaiduokliais; tvirtinama, neva dažniausiai pasirodydavę prie kapų, senkapių ir pan. Aišku, ir vėl neapsieinama be savotiškų racionalizacijų: teigiama, esą „iš kapo išėjęs fosforas“ (LTRF md 185/1/), o pakelėje pasirodęs ir vėl pradingęs vaiduoklis galėjo būti „kokios dujos metano“ (LTRF md 196/1/) ir pan. Šiaip ar taip, tokių švieselių patys matę tvirtina daugelis žemaičių pateikėjų, jų pasirodymus dažniausiai siedami ne tik su kapinėmis, bet ir su drėgnomis, šaltiniuotomis, rūdingomis vietomis, apskritai su vandeniu. Antai

³ Cituojama iš LLTI Tautosakos archyvo skyriaus darbuotojos I. Žilienės komentarų ataskaitai apie Židikų ekspedicijoje 2007 m. surinktą tautosaką ir geriausius jos pateikėjus.

⁴ Apskritai kartais atrodo, jog tradicinės tautosakos tekstai šiandien žmonių atmintyje saugomi lyg tam tikras prisiminimas apie brangius, jau į nebūtį išėjusius artimuosius. Antai minėtoji C. Girtienė, sekdama pasakas bei sakmes, irgi nesyk pabrėždavo, kad visa tai „babutelė“ pasakodavusi (pvz., „Babutelė lioub pasakuos, vuo mas, vakalė, klausydavuo“); o keletą vargiai beprisimintų dainų ji skrupulingai – tarsi brangius suvenyrus – suskirstė, įvardydama, kieno jos buvusios: „bočelio“, mamos, brolio ir pan. Tas pat būdinga ir kitiems žemaičių pasakotojams bei dainininkams.

minėtosios V. Milvydienės tikinimu, „ugnelės“ paprastai pasirodydavusios rudens ir pavasario vakarais – per polaidžius (LTRF cd 173/14/). Arba kitas liudijimas: „Buvo kaimynystėj šaltiniai su rūdim. Nu tai ten, po tuos Anapolės laukus, vaikščiodavo žiburėliai. Tokie, sako, kaip pūslė, viduj šviečia <...>. Jie galėdavo ir vidun įeiti, pasisukinėdavo ir išeidavo“ (LTRF md 198/5/). Itin originalus pasakojimas užrašytas šių metų ekspedicijoje Ylakių seniūnijos Strėliškių kaime iš Onos Lukošūtės (g. 1930). Moteris sakė syki pati mačiusi, kaip Visų šventųjų vakarą iš netoliese esančių maro kapelių pasikėlę penki žiburėliai, „kiuzi kiuzi“ atėję prie trobos, susėdę ant „trepių“ ir ėmę čyruoti: „čyru čyru, čyru čyru... O aš bėjau...“ – prisipažįsta pateikėja. Taip pačyravę žiburėliai paskui vėl grįžę į tuos pačius kapelius (LTRF cd 177/5/). Išgirdus šitokią gerai žinomo mitinio vaizdinio traktuotę, darosi akivaizdu, kad tradicinės saktės ar kadaise galbūt girdėti kažkieno pasakojimai, individualios vaizduotės (ar mitinės sąmonės?) kūrybingai transformuoti, gali būti puikiu įkvėpimo šaltiniu rasti naujiems folkloro kūriniais, nors ir maža ką bendra beturintiems su visuotinai paplitusiais ir daugelį kartų fiksuotais siužetais.

„Mistikai transcendentalistai“ ir šiuolaikinės saktės

Toliau aptariant dabartines žemaitiškų sakmių raidos tendencijas ir jų užrašinėjimo subtilumus, neišvengiamai tenka konstatuoti, kad esama ypač aktyviai įvairiausiai mistiniais, maginiais ir apskritai antgamtiniais reiškiniiais ar potyriais besidominčių, tartum specialiai šiai sričiai angažuotų pateikėjų. Tokie žmonės tarsi pasižymi savotiška pagava ar ypatingu smalsumu: atrodo, kad jie nelyginant kokie lokatoriai vis gauda įvairius anapusybės signalus, kartais neįprastų požymių išvelgdami net ir kasdieniškuose dalykuose. Nors kartais tokius asmenis būna nelengva prisikalbinti, kad papasakotų, ką per ilgą laiką yra sukaupe (mat pasitaiko, jog ne syki kritiškai nusiteikusių aplinkinių išjuokti ar bendruomenėje nevertinami, jie pasidarė nepatiklūs ir atsargūs), tačiau nepasotinamo smalsumo ir aistros visokiems keistiems reiškiniams akinami, šie pasakotojai kantresniam klausytojui – tegu ir pirmąsyk matomam – paprastai vis dėlto atsiskleidžia. Žinoma sakmių gyvavimo ir raidos bendruomenėje tyrėja, vengrų kilmės Amerikos folkloristė Linda Dégh tokio psichologinio tipo pasakotojus vadina „mistikais transcendentalistais“ ir laiko juos svarbiausia sakmių sklaidos ir gyvavimo visuomenėje ašimi (Dégh 1995: 293–294; dar žr. Dégh & Vázsonyi 1976). Kalbėdama apie vieną itin ryškią jos sutiktą tokią pateikėją, vidutinio amžiaus vengrę imigrantę Idą Bodą, mokslininkė pažymi, kad ši moteris tvirtai tikėjusi mistiniais dalykais ir apie juos nemažai galėdavusi papasakoti. Ji aistringai domėjusis paslaptینگomis galiomis, valdančiomis žmogaus gyvenimą ir mirtį, likimu ir nuolatos pasitaikančiais susidūrimais su mirusiaisiais. Vis dėlto pirminė tokio visą gyvenimą jos puoselėto intereso priežastis buvę keletas antgamtinių, sunkiai paaiškinamų išgyvenimų, kuriuos šiai moteriai tekę patirti dar vaikystėje ir jaunystėje. Pradėdama ar baigdama kurią nors istoriją iš savo sukaupto gausaus pasakojimų apie aiškiaregystę, pranašingus sapnus, įvairiausių vaiduoklių, piktąsias dvasias, burtus, nužiūrėjimus

ar pan. repertuaro, ji vis mėgdavusi pasvarstyti, teisybė tai ar ne, ir tikėdavusis klausytojų reakcijos ar kokio nors atsako – tegu ir skeptiško (Déggh 1995: 300–301). Pasak L. Déggh, nors didelės dalies ponios Bodos sakmių ir tikėjimų repertuaro šaknys glūdėjusios archajiškoje jos gimtojo Vengrijos kaimo kultūrinėje aplinkoje, tačiau greta klasikinių daugeliui Europos tautų žinomų mitinių temų ši moteris buvo paveldėjusi ir tam tikrą ypatingą jautrumą ar pagavumą, neapsiribojantį siaura kultūrine aplinka, o puikiausiai derantį įvairiausiomis socialinėmis sąlygomis. Juk aiškiaregystė, dvasių pasirodymai, nuojautos ir sapnai tebėra įdomūs ir šiuolaikiniam pramoninio miesto gyventojui, tad tokie ponios Bodos interesai rado puikią dirvą prigyti ir jai persikėlus gyventi į JAV (ten pat: 302).

Kaip rodo patirtis, bent po vieną kitą tokio tipo asmenį sakmių užrašinėtojams pasiseka sutikti beveik kiekvienoje ekspedicijoje, taigi žemaičiai šiuo atžvilgiu – ne išimtis. 2007 m. vasarą Židikų apylinkėse, be daugelio kitų įdomių žmonių, pavyko pabendrauti su Bronislava Vyšniauskiene (g. 1934), gyvenančia Lūšėje. Sunkiai priprašyta ką nors papasakoti ir ilgai atsikalbinėjusi, neva dėl „prastos galvos“ nieko neatsimenanti, ši moteris galų gale ryžosi pasakyti vieną keistą nuotyki, patirtą dar ankstyvoje jaunystėje. Taigi išgirdome įtaigią saktmę – memoratą apie tai, kaip, būdama kokių 15–16 metų mergaitė ir sugrįžusi vėlai vakare iš šokių, ji išvydusi iš trobos išbėgantį margą šunį (tai buvę pakasti pinigai – vaiduoklis: „kad būč ožbraukos tam šuniou, būt pėnėgā pasėpylėn“ – LTRF md 195/38/). Toliau B. Vyšniauskiene jau drąsiau pasakojo apie visokiais pavidalais besivaidenančius, pažįstamų ar artimųjų susapnuotus pakastus pinigus, kitus atvejus, kai jai dar kas nors pasivaidenę, apie būrimus, apsėdimus, nužiūrėjimus, mirusiųjų pasirodymus ir pan. (LTRF md 195/39–59/). Klausantis buvo akivaizdu, kad visokie antgamtiniai, sunkiai paaiškinami dalykai šią moterį irgi domina nuo pat jaunystės, kad ne vieną panašų išgyvenimą ir jai pačiai tekę patirti. Nors ir vadindama juos „baikomis“, „anekdotais“, ji aiškiai į tokius dalykus žiūrėjo rimtai. Visai kaip minėtoji L. Déggh aprašyta pateikėja, B. Vyšniauskiene pasakodama irgi vis pasvarstydavo, ar kokia nors istorija galinti būti teisybė, ar ne, ir buvo linkusi griežtai atskirti tai, kas, jos nuomone, – tiesa, nuo abejotinių dalykų. Ypač įtaigiai ji sekė istoriją apie piktosios dvasios apsėstą mažą mergaitę („mergelė bovose sučerieta“), kurią kasnakt kamuodavę, kol visai nukankinę („Tik naktėis dvylika, visumet ana šauk: „Jau atein! Atein!“ , o kėtė nieka nemata“ – LTRF md 195/46/). Tokio šurpauš, mistinį siaubą keliančio pasakojimo pabaigoje priduriamas tradicine morale grįstas paaiškinimas, neva mergaitės tėvas pats buvęs kaltas – nesumokėjęs pinigų už Rygoje skolon įsigytus batelius, užtat jo dukterį ir „sučėrėję“. Toliau sekama jau visai šiuolaikiška istorija apie tai, kad netgi saugumiečiai mėginę naktį to apsėdusiojo patykoti ir nušauti, bet šautuvus lūžęs per pusę. Tik kažin kokie burtininkai paskui atbūrę: „vėsuokius kelmus ten anėi dėrb“ (LTRF md 195/47/). Šiuo atveju puikiai galima įsitikinti, kaip sklandžiai tradicinės mitologinės saktmės siužetas apie piktųjų dvasių apsėdimus (plg. BLPK 3368, 3512) pereina į vadinamąją šiuolaikinę miesto saktmę. B. Vyšniauskiene neigiamai žiūri ir į tokias jaunimo pramogas, kaip dvasių kvietimai ar spiritizmas: ji sakėsi ir dukterį už tai barusi. Mat, jos įsitikinimu, dvasių būna dvejųpų: „tuos geruosias

neprisauksi, tik bloguosias – anuos pavėršiuų yr.“ O prisišaukus blogąsias, galima nukentėti – „pridarys zbėtkų“ (LTRF md 195/49/). Apskritai bet koks šaipymasis iš anapusių šiai moteriai nėra priimtinas; tai iliustruojama kad ir tradiciškai jos traktuojama sakme apie vieną pokštininką, kuris eidamas pro kapines pasakęs numirėliui: „Kuo čia goli, einam pasiųoktė!“ Anot pasakotojos, jį taip pradėję šokint, kad ir plaučius reikėję pamest (LTRF md 195/58/; plg. BLPK 3532).

Klausantis B. Vyšniauskienės pasakojimų, susidarė įspūdis, kad ji, kaip ir daugelis talentingų, smalsių, lakia vaizduote apdovanotų ir pastabių pasakotojų, yra linkusi liaudies tradicijoje išsisknijusius pasakojimus perkurti – kad ir nesąmoningai, priartinti juos prie savo gyvenimo, rasti jiems kokią nors vietą savoje patirtyje. Ankstesnių kartų pasaulėžiūra ir folklorinės tradicijos įamžinta išmintis tokiems žmonėms toli gražu nėra vien nereikalingas balastas ar tegu ir pagarbiai saugoma seniena. Priešingai, sakmiški, mitiniai šurpu alsuojantys, dažniausiai pačių patirti išgyvenimai šiems pasakotojams yra savastis – dažnai jie net nesugebėtų nurodyti, iš ko ir kaip juos perėmė, išmokę ar girdėję. Tokios istorijos randasi ir žodinių pavidalą įgyja natūraliai, spontaniškai – perteikiant savą įspūdį, o ne kelintąsyk pakartojant svetimus pasakojimus. Tokių naratyvų – paprastai memoratų – ryšys su tradicija nebūtinai akivaizdus, dažnai jis netiesioginis ar užslėptas, glūdintis kolektyvinėje pasaulėžiūroje, perleistoje per individualios patirties ir vaizduotės prizmę.

Racionalūs pokštininkai ir anekdotais virstančios sakmės

Tačiau toli gražu ne visų pasakotojų į sakmes ir populiariusius jų siužetus žiūrima vienodai. Nemažą dalį ekspedicijose kalbintų žmonių sudarė itin kritiškai tokių dalykų atžvilgiu nusiteikę asmenys, kurie arba išvis atsisakydavo kalbėti apie tokias senovines „nesąmones“, arba kategoriškai gindavosi nieko apie tai nežiną, neprisimeną ir nenorį žinoti, arba imdavo pasakoti savotiškus anekdotus tradicinių sakmių temomis. Kaip tik šis sakmės virsmas anekdotu ir atrodytų pats įdomiausias pasakojamosios tautosakos tyrėjui.

Kaip jau sakėme, „mistikams transcendentalistams“ sakmių pasakojami dalykai anaip tol neatrodo juokingi; priešingai – jiems visa tai yra labai rimta ar net grėsminga. Antai minėtoji B. Vyšniauskienė, net ir pasekusi vieną anekdotu lengvai galintį virsti (ir dažnai virstantį!) siužetą – apie karstą sunkvežimio kėbule, į kurį nuo lietaus pasislėpti įlindęs žmogus vėliau netikėtai išlenda, mirtinai pergašdindamas kitas dvi pakeleives (LTRF md 195/45/), – jo pabaigoje tiktai nuoširdžiai išsakė pasipiktinimą tokiais netikusiais pokštais ir užjautė vargšes moteris, kurios iš baimės šokdamos per kėbulo kraštus net kojas susilaužiusios... Tuo tarpu skeptiškai, racionalistiškai ar gana kritiškai sakmių atžvilgiu nusiteikusių pasakotojų, ypač linkusių pajuokauti ir palinksminti klausytojus, lūpose tokie siužetai lengvai virsta anekdotais, skirtais pašiepti lengvatikius ar tiesiog šiaip smagiai laikui praleisti.

Įdomu, kad tokie racionalūs pokštautojai dažniausiai būna vyrai pateikėjai (tuo tarpu mistika, sapnai ir paslaptiniai reiškiniai dažniau – moterų sritis, nors jokios griežtos statistikos, suprantama, šiuo atžvilgiu pateikti neįmanoma). Dar įdomiau,

kad abu minėtieji požiūriai neretai kuo puikiau dera, neblogai papildydami vienas kitą. Antai minėtame darbe L. Dégh, kalbėdama apie savo pateikėjus, nurodo, jog aistringosios „mistikės“ ponios Idos vyras Steve'as Boda buvęs visiška žmonos priešingybė – tipiškas „racionalistas“ ir anekdotų kūrėjas, taip pat talentingas jų pasakotojas, tolydžio šaipydavęsis iš žmonos bei egzaltuotų jos draugių (Dégh 1995: 293–300). Pasak mokslininkės, toji sutuoktinių porėlė prieš klausytojus elgdavęsi lyg aktoriai scenoje, improvizuotais ginčais bei replikomis skatindami auditorijos susidomėjimą ir teikdami įkvėpimo vienas kitam. Tokių tarpusavio santykių folkloristė netgi apibūdina kaip savotišką simbiozę ir konstatuoja, kad anekdotai ir saktės ne tikrai kuo puikiau sugyvena po vienu stogu, bet net sudaro vieni kitiems būtinas gyvavimo sąlygas (ten pat: 293).

Keletą gana panašių, nors ir ne visai tapačių, atvejų pasitaikė aptikti ir užrašinėjant tautosaką Žemaičiuose. Ypač atmintin įstrigo 2006 m. Viekšniuose kalbinta brolio ir sesers pora – Jonas Beržanskis (g. 1919) ir Zuzana Beržanskytė (g. 1924) – abu puikūs pasakotojai ir nepaprastai įdomios asmenybės, nors ir gana skirtingi tarp savęs. Nė vieno jų nepavadintum „mistinės“ pasaulėžiūros atstovu minėtąja L. Dégh apibrėžta prasme, tačiau Z. Beržanskytės pasakojimuose nepalyginti daugiau buvo justai graudulio, juoko pro ašaras, savotiškos melancholijos, nuojautų ir pranašingų ženklų. Ši tremtį patyrusi moteris nemažai ir nepaprastai įdomiai, autentiškai ir įtaigiai pasakojo apie vežimą į Sibirą, buitį ir būtį vagonuose, gyvenimą tremtyje, kalbėjo apie visokius būrimus (pasak jos, vokiečių laikais jaunimas „sukdavo lėkštelę“; toji lėkštelė ir parodžiusi, kad veš į Sibirą; o tremtiniai ir vagone būrę su lėkštele – LTRF md 137/21, 23–24/), apie mirusiųjų pasirodymus sapnuose ir jų prašymus, sapnų pranašystes (LTRF md 135/33–35/); pasakė ir keletą gana tradiciskų sakmių apie būrimus, baidymus, nužiūrėjimus ir pan. Tuo tarpu jos brolis J. Beržanskis – tikras gyvenimiškos išminties ir liaudiško sąmojo lobynas – klausiamas apie panašius mitinius ar mistinius dalykus tikrai ranka numojo; užtat iš jo išgirdome nemažai originalių folklorizuotų istorijų, anekdotų, visokių juokingų nutikimų: apie senatvėje į tikėjimą „atsivertusį“ Smetonos laikų policininką (LTRF md 137/30/), apie klebono liokajaus pavogtus ir paslėptus pinigus, už kuriuos vėliau pradėtas statyti Viekšnių malūnas (LTRF md 137/36/), apie nesėkmingus bandymus išsirinkti žmoną ir visokius vedybinius išskaičiavimus („palikau senvaikiu“, – šypsodamasis pridūrė – LTRF md 137/42–45/) ir t. t. Įsišnekėję su Beržanskiais, galiausiai išgirdome ir visą šlovingą „kunigaikštiškos“ jų giminės istoriją, kurią J. Beržanskis turi sukaupęs ne tik atmintyje, bet ir visokių raštų, iškarpų ir nuotraukų pavidalu (dar žr. Ivanauskaitė 2006: 257; Būgienė 2007: 70). Įsiminė ir vienas labai savotiškas tiek brolio, tiek sesers pasakojimų bruožas: abu nevengė pakritikuoti vienas kito ir pasišaipyti patys iš savęs. Ypač smagus ir gyvu sąmoju trykštantis buvo J. Beržanskio kalbėjimas. Antai pasakodamas apie jaunystės šokius jis šaipėsi pats iš savęs: „Aš ta kėp karvė ont leda, tuoks šuokiejės. Aš tēk kamandavuo tuokiejau“ – LTRF md 138/5b/); užtat prasimanęs palaikę „armošką“ ir pramokęs groti tokią „karvapolkę“ („tpruka tpruka tpruka, tuoks gruojėms“), perpus pigiau nei kiti muzikantai grodavęs šokiuose („Aš konkuravau, aš ož lētą!“ – LTRF md 138/6/).

Labai panašaus būdo žmogus, kiek galima spręsti iš Židikų seniūnijoje, Lūšėje, gyvenančios Irenos Bukontienės (g. 1936) prisiminimų, turėjęs būti ir šios pateikėjos tėvelis Kazimieras Šadauskis (1897–1980). Pasak dukters, buvęs labai šviesus žmogus, Lietuvos kariuomenės savanoris, matęs pasaulio, mokėjęs kalbų, daug visko žinojęs, dar iš vaikystės atsimindavęs ir visokių liaudiškų pasakojimų (pateikėja pacitavo tėvelio žodžius, esą jo vaikystėje tiek visko pripasakodavę apie baidymus, kad paskui vaikai bijodavę laukan „savo reikalo“ išeiti: įsikibdavę mamai į sijoną ir ši turėdavusi vesti – LTRF md 196/17/). Tačiau nors ir daug visokių pasakojimų apie baidymus žinojęs, dukters teigimu, K. Šadauskis jų nevertinęs ir jais netikėjęs. Tai iliustruodama, I. Bukontienė vaizdžiai pasekė bent keletą iš tėvelio girdėtų tipiškų anekdotinių istorijų apie netikrus baidymus – vadinamųjų antisakmių (plg. Būgienė 2003). Tarp jų – pasakojimas apie žvejojant Varduvoje tėvelio patirtą nuotyki: naktį žvejojęs su žiburiu, po kurio laiko valtėlę prie kranto pritraukęs pailsėti ir išgirdęs, kad ūbauja. Prašvito – ūbauja toliau. Išsipjovęs gerą karklinę lazda ir ejęs žiūrėti. Susekęs – butelis nuskeltu kaklu įsmigęs į žemę, vėjas pučia, ir ūbauja (LTRF md 196/18/). Kita istorija – dar įspūdingesnė:

Sako, ir vėl meškeriojęs irgi naktį, ir, sako, atrodo, žinai, kaip tamsoj, ir... rodosi visokių baidyklių. Sako, toks atrodo – sėdi kažkas. Nu, atrodo, kaip sėdi, ir atrodo, kaip ranką pakelia, kaip galvą pasukinėja, kaip kažką, toks, nu... Aš šnekinu jį. Nieko neatsako. Latviškai, šnekinu latviškai – nieko nesako. Nu, sakau: „Jei nori, kalbėk, o jei ne – gausi į skūrą!“ [Juokiasi.] Nieko nesako. Nu dar, sako, truputį palaukiau, palaukiau, jau gerai praaušo, nu kur, sako, – kadagys toksai! Sako, irgi vėjelis tas jį siūbuoja, tokią tą šaką, tokia šaka, ir sako, pakelia tą – atrodo, ka ranką kilnoja. O ta galūnė vėl pajudina – atrodo, kad galvą sukinėja. Tai, sako, ir vėl nusipjoviau tokią lazda, nupėriau gerai tas visas šakas, numušau, kad ir kitą negąsdintų (LTRF md 196/20/).

Galiausiai – jau visai anekdotinis I. Bukontienės iš tėvelio girdėtas pasakojimas apie vieną tokį pramuštgalvį, kuris, į jaučio odą įsisiautęs, baubdamas ir ragus prisidėjęs eidavęs baidyti moteriškių – velnią vaizduodavęs. Neapsikentę drąsesni vyrai su lazdomis pasaugoję: „ir parein tas velnias baubčiodams.“ Kai vyrai lazdomis pradėję austi jam per kuprą,

viskas – velnias jau nebebaubia, bet gvaltu šaukia: „Baikit, baikit!“ <...> Ir išsigando, ir gerai lupti gavo, ir viskas... Ir, sako, daugiau tai jau, sakė, ir žegnojosi, ir Dievo vardą šaukė, kad „tik paleiskit mane gyvą“, ir viskas (LTRF md 196/21/).

Pastaroji istorija puikiai atspindi tradicinį kaimo žmonių požiūrį, kad tyčia kitus gąsdinti esą nedora, be to, ir pačiam gali blogai baigtis. Bet, kiek galima spręsti ir iš kitų Žemaitijoje užrašytų pasakojimų, tokių šmaikštuolių – gąsdintojų vis pasitaikydavę. Kartais taip darydavę tiesiog dėl juoko, norėdami paerzinti davatkas ar pasišaiptyti iš merginų (LTRF md 84/11, 13/), pagąsdinti kaimyną (LTRF md 86/26/) ir t. t., o kartais – siekdami savanaudiškų tikslų, pavyzdžiui, atsikratyti naujo darbininko (LTRF md 204/24/) ir pan. Šiaip ar taip, tikėtina, kad pagrindą tokioms istorijoms rasti davė tradicinėje kaimo bendruomenėje vyravusi atmosfera (plg. Virtanen 1992: 225–226), kai tam tikromis aplinkybėmis žmogus būdavęs tiesiog „užprogramuotas“ kokiais nors antgamatinei patirčiai, o išankstiniais

lūkesčiams nepasitvirtinus, pats iš savęs turėdavęs gardaus juoko arba tapdavęs kitų pajuokos objektu. Tikriausiai čia ir slypi minėtojo sakmės ir anekdoto artumo šaknys.

Puiki tokio artumo iliustracija, sykiu atskleidžianti ir natūralias šių anekdotinių antisakmių gyvavimo aplinkybes šiandieninėje žemaičių kaimo bendruomenėje, atrodytų esą keli iš Ritinės kaimo (Židikų sen.) gyventojų Vytauto Gedvilo šią vasarą išgirsti pasakojimai. Būtent išgirsti, o ne įrašyti, nes buvo pasakojama spontaniškai, prie vaišių stalo, pramogos dėlei, ir pasakotojas kategoriškai neleido įjungti garso įrašymo aparatūros – atseit ką čia tokius niekus įrašinėsime. Dėl to jo pasakojimų siužetą spėta tik paskubomis užsirašyti ranka. Deja, paskui progų ilgiau pabendrauti su šiuo sąmojingu žmogumi nepasitaikė, todėl tąsyk jo papasakotos istorijos taip ir liko ryškūs, vien atmintyje ir sąsiuvinyje užfiksuotas prisiminimas. Vis dėlto šis atvejis atrodo besąs puikus argumentas, patvirtinantis vis labiau stiprėjantį įsitikinimą, kad dabartinė natūraliai gyvuojanti ir smagioje draugų kompanijoje tebeapasakojama žemaičių sakmė yra kaip tik tokia – glaustas, bet gyvas ir dinamiškas pasakojimas, pagrįstas kontrastu tarp veikėjo (arba pasakotojo, kai pasakojama pirmuoju asmeniu) lūkesčių ar išpūdžių pradžioje ir galutinio rezultato, sukeliančio komišką efektą (ir klausytojų juoką). Taigi tokią nūdienę gyvosios tradicijos anti-sakmę galėtume apibrėžti kaip mitologinės sakmės ir anekdoto paribyje besiformuojantį pereinamąjį žanrą, pasižymintį anekdoto forma (plg. Kerbelytė 1994) ir mitiniu, sakmišku turiniu.

Kad būtų aiškiau, kas turima galvoje, derėtų išsamiau apibūdinti vieną kitą pavyzdį, remiantis anais konspektyviais tautosakos rinkėjos „lauko užrašais“. Iš viso tąsyk spėta užfiksuoti penkis vieną po kito beriamus pasakojimus. Du iš jų atrodytų itin artimi anekdotams. Pirmasis – apie tai, kaip vienas girtuoklis užmigęs (kapi-nėse?) vainikų krūvoje. Netoliese susirinkusi smagi sugėrovų kompanija jau taisėsi išgerti. Anas pabudęs lenda lauk ir šaukia: „Klausykit, o kur man?“ Kompanija – į kojas, o vienas iš baimės – „gatavas“. Antrasis pasakojimas – apie paneles, vėlai vakare per pievas grįžusias iš šokių. Jas baisiai išgąsdinusi ganykloje gulėjusi nakčiai palikta karvė – iš baimės net peršokusios per ją. Vienai sijonas plyšęs iki pat juosmens – „parlėkė vienais triusikais“.

Dar viena V. Gedvilo papasakota istorija – klasikinis ATU 1676 B tipo („Mirtinas išgąstis“) tekstas: kareivis tvirtina nieko nebijęs, esą karo metu mirusiųjų prisi-žiūrėjęs. Jo paklausia, ar nebijotų į kryžių vinį įkalti. Kareivis atsako, kad nebijęs, ir nueina. Ilgai nesulaukdam, draugai eina pasižiūrėti, kur jis pradingęs. Pasirodo, kad jis kaldamas vinį savo „šinelį“ persikalęs ir iš baimės numiręs. Šis siužetas – tikrai labai gyvybingas ir populiarus ne vien Lietuvos, bet ir daugelio kitų šalių žodinėje tradicijoje (Valk 1998).

Likusias dvi istorijas norėtusi perteikti kiek išsamiau, nes jos itin gerai atstovauja abiem pagrindinėms šiuolaikinių sakmių raidos tendencijoms (memoratui apie mistinį siaubą keliančius įvykius ir anekdotui), išradingai supindamos jas į vieną⁵.

⁵ Toliau cituojama iš rankraštinio straipsnio autorės užrašų.

Čia man pačiam [V. Gedvilui – L. B.] istorija yr buvus. Turėjom šunį – Kudlių. O miške buvo pasikoręs, pakaruoklis. Grįžtu namo – juodas kamuolys po kojom. Ėmiau taip klykt, o tas kamuolys dukart apsisuko ir nuvarė ant Lūšės. Ten Kudlius buvo!

Kaimynas iškasė kapinėse duobę, į ją įkrito ožys. Šeimininkas atėjo, norėjo tą ožį ištraukt. Įlipo pats, ir neištraukia. Kitas kaimynas varė karves pro šalį, girdi – šaukia: „Jonai, ateik, padėk išlipt!“ Žmogus atėjo, pasilenkė, o tas pirmiausia bruka tą ožį. Capt už ragų – ir brinkt duobėn. Ir gatavas.

Pastaroji istorija atrodytų gimininga 2004 m. Salantų ekspedicijoje Laivių kaimė iš talentingo pasakotojo Kazimiero Puškoriaus užrašytam pasakojimui (LTRF md 86/26/), pavadintam „Kaip kaimyną išgašdinti norėjo“, tiktai aname tekste gašdinama tyčia – susiradus palei „zomata“ ožkos kaukolę ir kaulus. Bet rezultatas vis vien toks pat – žmogus paralyžiuojamas ir numiršta iš baimės. Tad peršasi išvada, jog tokie pasakojimai, nors ir pramoginio pobūdžio, turi ir paslėptą auklėjamąją prasmę: jie netiesiogiai ragina gerai pagalvoti, prieš panašiu būdu pokštaujant, ir įvertinti galimas pasekmes.

Vietoj išvadų

Apibendrinant pastarųjų metų Žemaitijos ekspedicijose surinktus pasakojamosios tautosakos tekstus, reikėtų ypač pabrėžti jų įvairialypę prigimtį ir pobūdį. Galima teigti, jog nuo seno pasakojamąja tradicija garsėjantys žemaičiai dar nėra užmiršę ir senųjų, klasikinių tautosakos tekstų ir siužetų. Tais atvejais, kai šių pasakojimų motyvai ar temos žmonėms tebėra svarbūs ir aktualūs, jie permąstomi, iš naujo interpretuojami ar perkuriami, paverčiant juos naujais, šiuolaikiškais pasakojimais. Kaip tik tokios yra dabar Žemaitijoje populiarėjančios antisakmės – savotiškas anekdoto ir tradicinės mitologinės sakmės hibridas, besikristalizuojantis į atskirą pasakojamojo folkloro žanrą. Ir nors anaiptol negalima teigti, kad tradicinių sakmių parodijos ar sakmiškų siužetų pagrindu sukurti sąmojingi pasakojimai, mūsų šiame straipsnyje vadinami antisakmėmis, yra visiškai naujas darinys (esama ir labai senų jų užrašymų – plg. Būgienė 2003: 116), tačiau akivaizdu, kad šiandien tokie tekstai priklauso itin gyvybingai tradicijos daliai, yra aktyviai kuriami bei pasakojami ir natūraliai gyvuoja bendruomenėje.

ŠALTINIAI

- ATU – Hans-Jörg Uther. The Types of International Folktale: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson, 3 vols., *Folklore Fellows Communications*, 2004, No. 284–286.
- BLPK – Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas, *Tautosakos darbai*, t. II, 1936; perspausdinta: Jonas Balys. *Raštai*, t. III, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2002, p. 3–256.
- LTRF cd – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka, kompaktinių plokštelių rinkiniai
LTRF md – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka, mini diskų rinkiniai

LITERATŪRA

- Būgienė Lina 2003. „Nuo tada netikiu į baidymus“: Pasaulėžiūros lūžių atspindžiai sakmėse, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 109–119.
- Būgienė Lina 2007. Pasakojamoji tautosaka skirtingų kartų žemaičių lūpose: kelios pastabos apie Vieکشنیų apylinkių pasakojimus, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIII, p. 56–71.
- Dégh Linda 1995. Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration, *Folklore Fellows Communications*, No 255.
- Dégh Linda & Vázsonyi Andrew 1976. Legend and Belief, *Folklore Genres*, ed. by Dan Ben-Amos, p. 93–123.
- Ivanauskaitė Vita 2006. Nepabaigiami folkloristų darbai Žemaitijoje: 2006 metų ekspedicija Vieکشniuose, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXII, p. 256–263.
- Kerbelytė Bronislava 1994. Anekdotų struktūros ir semantikos ypatumai, *Lietuvių liaudies anekdotai*, parengė Bronislava Kerbelytė ir Povilas Krikščiūnas, Vilnius, p. 9–25.
- Kerbelytė Bronislava 2002. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. III: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius.
- Valk Ūlo 1998. Bravery Tested in Graveyard: From Belief Legend to Joke, *Horizons of Narrative Communication: XIth Congress of the International Society for Folk Narrative Reserach*: (Abstracts), Göttingen.
- Virtanen Leea 1992. Have ghosts vanished with industrialism?: Folklore Processed, in Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992, *Studia Fennica Folkloristica*, I, p. 225–231.

THE NOWADAYS SAMOGITIAN FOLK LEGEND: BETWEEN A JOKE AND A SCARY STORY

LINA BŪGIENĖ

Summary

On the grounds of the most recent folk narrative data recorded during the fieldwork sessions conducted in 2004–2007 in several Samogitian (Western Lithuanian) parishes, the author of the article attempts to follow the modern development tendencies of the traditional Lithuanian folk belief legends. According to her observations, the traditional types of the folk belief legends based on mythical worldview survive in the nowadays storytellers' repertoire only if they are perceived as relevant to the modern life. In such cases, they are adapted and transformed to become better suited to the nowadays realities and people's experiences. (Yet another condition of remembering – most often passively – the traditional folk narratives is when these stories constitute certain mementoes of the dear persons that have already passed away.) In the wake of discoveries made by the famous Hungarian-American folklorist Linda Dégh, the author of the article notes the existence of some particularly mystically-minded individuals, entertaining exceptional curiosity and passion for various supernatural occurrences, a number of which they have usually witnessed themselves. Such persons become especially eager legend-tellers; at least one or two of such informants can normally be found during every fieldwork session. Their repertoire mostly comprises memorates based on personal experiences rather than simple recollections of stories inherited from the older generations. Being extremely interested in various manifestations of supernatural phenomena, these legend-tellers are inclined to view them seriously; such scary occurrences present anything but a laughing stock for them.

Nevertheless, according to the Samogitian fieldwork experiences, another tendency of the folk belief legend development also seems particularly vivid and alive: that of transforming the mythical narratives into jokes and devising certain humorous “disbelief legends”, or anti-legends. Such stories belong to the living tradition of the community; they keep being actively created and told nowadays in order to entertain the audience. Balancing on the verge between joke and traditional legend, these narratives present evidence of the vitality of the folk creativity, constituting certain crossbred genre according to the established folk narrative taxonomy.

Gauta 2007-11-27